ગ્રંથ-શ્રીનાથ [illegible]
૧૯=[illegible]

[illegible] થાય તો
અંત નો લેખન થઈ ગયો

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

तद्भावभावनेन च तद्रूपत्वमिति भावः। वस्तुतो भावात्मा भगवान्, 'रसो वै सः' इति श्रुतेः। तदास्यरूपत्वादेतेऽपि तथा। तथा श्रीयमुनाऽपि द्रवीभूतरसात्मकतत्स्वरूपत्वेन। तत्र यथा भगवतीव श्रीयमुनायामपि स्वामिनीभावेन स्त्रीरूपत्वं, तेन च तत्र सर्वाऽपि भगवल्लीला, भगवद्भावेन च भगवत्त्वं, विरहे भगवत्स्वरूपतद्दर्शनेन स्वामिनीसुखाय, तथाऽत्राऽपि प्राकट्यदशायां स्वामिनीभावेन सेवादिकृतौ तद्रूपत्वं, भगवद्भावेन भगवद्रूपत्वं, विरहे तासामन्तरास्यप्राकट्येन स्वरूपसम्बन्धिसुखदानायेति बोध्यम्। अत एवोक्तं श्रीवल्लभाष्टके—" यस्मादानन्ददं श्रीव्रजजननिचय' इति । यद्वा। आविर्भूतं स्वस्वहृदयेभ्यो बहिःप्रकटीभूतं यद्वृन्दावनं तत्प्रियं यासाम् । अन्तःस्थितावपि बहिःप्राकट्यस्यैवाऽभिलषितत्वात्। अत एव 'वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिम्' (१०-२१-१०)इति ताभिर्गीतम्। तथाच तादृक्तद्रूपत्वादस्मत्प्रभवोऽपि लीलाविष्करणाभिलाषिण इति ज्ञेयम् । तातचरणा इति सम्बन्धनिरूपणं तु पुष्टिमार्गीयाचार्यकरुणासिद्धिर्यथाकथञ्चित्सम्बन्धसिद्ध्यैव भवति न त्वन्यसाधनैरिति बोधनाय ।

देहेन भावतो वाऽपि सम्बन्धः फलसाधकः ।
पुष्टिमार्गे नाऽतिरिक्तं साधनं साधकं ततः ॥ १ ॥
नाऽयमात्मेत्युपनिषन्निषेधति यतोऽखिलम् ।
नन्दादयो देहजेन प्रादुर्भावेन गोपिकाः ॥ २ ॥

मयीति तत्कृपायोग्यत्वबोधनाय । सर्वसाधनराहित्येन केवलं तदीयत्वाद अत एवैकवचनम्, अत एव सप्तश्लोक्यां 'तनोतु निजदासस्य सौभाग्यम्'इति

श्रीपुरुषोत्तम प्रणीता विवृतिः ।

'पररूपं तकारो लचटवर्गेषु'—तकारः पदान्तो लचटवर्गेषु परे पररूपमापद्यते—इति कौमारसूत्रात्। आवश्यकत्वमपि विवृतेरेतेनैव ध्वनितम्। आविर्भूतवृन्दावनप्रिया इति। अत्र वृन्दावनस्य प्रियः, वृन्दावनं प्रियं यस्येति वा वृन्दावनप्रियः, आविर्भूतश्चाऽसौ स च आविर्भूतवृन्दावनप्रिय इति तत्पुरुषबहुव्रीह्यन्यतरगर्भः कर्मधारयः । तथाच तदभिन्ना इत्यर्थः । अत्र भगवत्पक्षे अभेदो वास्तवः। 'वस्तुतः कृष्ण एवे'त्याद्युक्तेः । व्रजभक्तपक्षे तद्भाववत्त्वकृतसारूप्यनिबन्धनः । 'तत्सारभूते'ति नामनिर्देशात् । तातचरणा इत्यत्र चरणपदं बहुवचनं च पूजार्थम् । 'जीवत्सु तातपादेषु' 'भद्रे ब्रूहि सलक्ष्मणाः कुशलिनः श्रीरामपादा' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्, 'एकत्वं न प्रयुञ्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे' इति वाक्याच्च 'जात्या-

---

१ तासामन्तरा स्वप्राकट्येनेति ग. २ तादृग्रूपत्वादिति ग-घ. ३ तन्मयत्वादिति ग-घ.

ત્યાં [illegible]
[illegible] માં પણ
[illegible] છે

લોકમ
લાભતા

विविधलीलोपयोगिनीं कालिन्दीं स्तोतुकामाः श्रीगोकुलेशे यथा जीवैर्नमनातिरिक्तं न कर्त्तुं शक्यं, तथा कालिन्द्यामपीत्याशयेनाऽऽदौ नमनमे-

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

प्रार्थना। विट्ठल इति नामग्रहणं नाम्नाऽपि तद्योग्यताद्योतनाय। ज्ञानशून्यानुग्राहकत्वं हि नामार्थः। तस्य चाऽऽचार्यकरुणामन्तरेणासिद्धेस्तत्कृपयैव सामर्थ्यरूपया तादृशजनानुग्राहकत्वसिद्धिः। तदर्थमाचार्यवर्याणामेव प्रभुणाऽऽविर्भावितत्वात्। अस्मिन्मार्गे कृपैव साधनं फलं चेति बोधनाय कृपयन्त्वित्यभिहितम्। इदं साधनफलरूपत्वञ्च 'कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्ध्येदि'ति 'कृपानन्दः सुदुर्लभ' इति निबन्धनिरोधलक्षणग्रन्थीयवाक्याभ्यामवमन्तव्यम्। एवमेकेन पद्येन प्रभुभिः स्वाभीष्टप्रार्थनाप्रसङ्गेन निजाचार्यस्वरूपं निरूपितम्।

ને [illegible] પ્રભુલીલાસંબંધ જ અભિલષિત છે

विविधलीलोपयोगिनीमिति। आचार्यचरणानां हि प्रभुलीलासम्बन्धोऽभिलषितः। अत एवाऽग्रे तनुनवत्वप्रार्थनम्। स च तादृक्तत्सम्बन्धिपरितोषणेन भवति। तच्च यथास्थितरूपनिरूपणेन स्तुत्येति श्रीयमुनाया लीलासम्बन्धित्वबोधनाय विर्विधलीलोपयोगिनीमित्युक्तम्। विविधाः स्वरूपगुणभेदेन सर्वात्मभावकामभावादिभेदेन[1] शास्त्रीयाशास्त्रीयप्रकाराभ्यां नानाप्रकारा या भगवतः स्वामिनीभिः सह लीलास्तासु अलौकिकशरीरसम्पादकत्वेन प्रभुसम्बन्धसम्पादनेन भावजनकत्वादिभिश्च तथेत्यर्थः। कालिन्दीमिति। यद्यपि यमुनामिति वाच्यं तद्भिन्नत्वादस्याः, तथापि कालिन्दीमूलरूपत्वं तस्यां[2] बोधयितुं भगवति 'देवकीजठरभूरि'तिवाक्यात् 'देवकीसुतपदाम्बुजे'तिवाक्याच्च देवकीसुतत्वोक्तिवदत्राऽपि कालिन्दीत्वोक्तिरितिवेद्यम्। किञ्च। प्रभुसम्बन्धप्रतिबन्धकदोषनि-

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

ख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामि'ति सूत्रे 'जात्याख्यायामि'ति योगं विभज्य पूजायामेकत्वे बहुवचनं प्रयुक्तमित्यदोषः। एवं कृपाप्रार्थनयाऽऽर्थिकनमनात्मकं मङ्गलं विधाय विवक्षितोद्धारस्य भजनानन्दावाप्तिरूपत्वात्तत्र च भक्तिमत्कृतस्य दैन्यस्यैव साधनत्वात्तद्धृदि कृत्वा भक्तिस्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिः तत्तदुपयोगिपरिकरसम्पत्तिश्चाऽर्थज्ञानपूर्वकाष्टकपाठेन भविष्यतीति ज्ञापनाय स्तोतव्यायाः श्रीकालिन्द्याः स्वरूपमुपकारकत्वं कृपावत्त्वं च बोधयन्त एवाऽऽद्यश्लोकमवतारयन्ति विविधेत्यादि। अत्र विविधलीलोपयोगिनीमित्यनेन हेतुगर्भेण विशेषणेन स्तुतिप्रयोजकं

---

[1] भेदेन चेति ख. [2] अस्यामिति ख.

वाऽऽहुर्नमामीति। भगवताऽष्टविधैश्वर्यं कालिन्द्यै दत्तमिति ज्ञाप-

---

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

वृत्तये वा तथोक्तिः। कलिं दोषं द्यति खण्डयतीति कलिन्दस्तस्याऽपत्यमिति तादृग्धर्मवत्त्वेन भक्तप्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वात्। अत एवाऽग्रे 'हरिप्रियकलिन्दये'त्यत्र तथैव व्याख्यातं प्रभुभिः। अनेन कालिन्दीपदस्याऽस्यां न धर्मवाचकत्वेन[1] नामत्वं किन्तु धर्मविशिष्टतद्वाचकत्वेन विशेषणत्वमिति सूचितम्। स्तोतुकामा इति काम एव पूर्वं[2] निरूपितः। अग्रे तु स्वरूपमाहात्म्यस्फूर्त्या स्तुतिकरण[3]मशक्यमिति 'स्तुतिं तव करोति कः' इत्यनेन निरूपणीयमिति भावः। श्रीगोकुलेश इति। पुष्टिमार्गीयो लोकवेदाप्रसिद्धः पुरुषोत्तम एतत्पदेनोक्तः। तत्र लीलासृष्टिप्रवेशमन्तरा गमनाभावेन साक्षात्कारासम्भवात्परोक्ष[4]स्थितैर्नमनमेव स्वदैन्याविष्कृतये कार्यं यथा, तथा लीलासृष्टिप्रवेशमन्तराऽत्राऽपीति भावः। अत एवाऽऽचार्यवर्यैः–'नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतामि'ति द्वितीयस्कन्धीयपद्यविवृतौ 'गमनाभावान्नमनाधिकार' इत्यभिहितम्। आदाविति। अग्रे तु 'मम मनः सुखं भावय' 'ममाऽस्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमि'त्यादि प्रार्थनीयमिति भावः। नमनमेवेत्येवकारः पूर्वमाग्रिमप्रार्थनीयास्फूर्त्यां तदतिरिक्तव्यवच्छेदार्थः। अष्टविधैश्वर्यमिति। भगवता दत्तमिति। अत्राऽयं भावः। भगवान् हि लोके स्वस्य रसात्मकं रूपं तादृशीं लीलां च प्रकटयितुं प्रादुर्भूय सर्वात्मभाववतीषु तथा लीलां चकार। तत्र तदधीनत्वमङ्गीकृत्य सर्वाऽपि कृतिस्तदतिरिक्तास्फूर्त्तिश्च। अन्यथा रसात्मकत्वं न स्यात्। एवं सति सर्वमेतदैश्वर्यविरोधीति लीलासृष्टौ तत्कार्यार्थं लीलोपयोगिन्यां स्वामिनीभगवत्सम्बन्धिन्यां श्रीयमुनायां तत्स्थापितवानिति भगवता दत्तमित्युक्तम्। स्वयं तु रसात्मकत्वेन तदधीनस्तदतिरि-

---

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृत्तिः।

रूपमुक्तम्। अनेन स्तोत्रेण स्तुत्या प्रसन्ना स्तोतॄणां लीलासम्बन्धं कारयिष्यतीति च ध्वनितम्। श्रीगोकुलेशपदेन 'अन्ह्यापृतं निशि शयानमि'ति वाक्योक्तं निःसाधनफलात्मकं 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठमि'त्याद्युक्तं दीनबन्धुत्वं च बोधितम्। न कर्त्तुं शक्यमित्यनेन साधनान्तराणां फलानुपधायकत्वम्। अतिदेशेन तद्धर्मवत्त्वम्। नमनपदेन कायादित्रयव्यापारात्मकमत्र नमनं सङ्गृह्यतेऽतो न चोद्यावसरः। आदौ नमनोक्तेरयमेवाऽऽशय इत्यत्र गमकमाहुः–भगवतेत्यादि। अन्यथा श्लोकस-

---

[1] धर्मिवाचकत्वेनेति ख-ङ. [2] पूर्वनिरूपित इति ग-घ. [3] स्तुतिकरणमप्यशक्यमिति क-ख-घ-ङ.
[4] परोक्षस्थितैर्नीवैरिति च. ५ भा. स्कं. २-४-१४.

मुरारिपदपङ्कजस्फुरदमन्दरेणूत्कटाम् ।

नायाष्टभिः श्लोकैः स्तुवन्ति । साक्षाद्भगवत्सेवोपयोगिदेहासितल्लीला-

---

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

क्तस्फूर्त्तिराहितश्चेति। तच्चैश्वर्यमष्टविधं पुष्टिमार्गीयम् । तथाहि। (१) सकलसिद्धिहेतुत्वं, (२) भगवद्भाववर्द्धकत्वं, (३) भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धनिराकरणेन तदनुभवयोग्यताहेतुशुद्धिसम्पादकत्वरूपं भुवनपावनीत्वं, (४) भगवत्समानधर्मवत्त्वादनायासेन तत्सम्बन्धसम्पादकत्वं, (५) भगवत्प्रियकालिनिवारकत्वं, (६) भगवदीयोत्कर्षाधायकत्वं, (७) भगवत्प्रियत्वसम्पादकत्वं (८) तनुनवत्वसाधकत्वं चेति । इदं च लीलासृष्टिस्थेष्वेव ज्ञेयम् । तत्रैव तदधिकारात् । आधुनिकानां तु तदर्थप्रकटिततदास्यरूपादेव सर्वमिति विमर्शः[2] । सिद्धिस्वरूपं विवृण्वन्तीतरवैलक्षण्याय सिद्ध्[3]यन्तरभ्रमनिवारणाय च[4]—साक्षादित्यादिना । स्वरूपादिषु परम्परासेवने तु नाऽलौकिकं देहमपेक्ष्यते । किन्तु निवेदनाख्यसंस्कारसंस्कृतं लौकिकमेव । तत्र भगवतोऽपि सावरणत्वेन जीवस्य साक्षात्स्पर्शाभावात् । लीलाप्रवेशे तु साक्षात्स्पर्शाय तदपेक्षेति साक्षात्पदमुक्तम् । लीलावलोकनमपि सिद्धिरेव । यथा योगजधर्मेण योगिनामतीन्द्रियपदार्थदर्शनसिद्धिस्तथा श्रीयमुनासेवनधर्मेणाऽपि गुणातीतप्रभुलीलादर्शनसिद्धिरिति भावः। तथा तद्रसानुभवश्च लीलोपयोगिन्योभयसम्बन्धिन्या मध्यस्थयैव भवतीति तदनुभवरूपा सिद्धिरप्येतत्सेवनेन भवतीत्यर्थः। सर्वात्मभावसिद्धिरपि भगवत्स्वरूपत्वाद् भगवतेव तद्धृदयग्रहणेन वशीकरणाद्भवतीति तत्सेवनाधीनैवेत्यर्थः ।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

ङ्क्चयाऽत्र भगवत्साम्यं न बोधयेयुरतस्तथेत्यर्थः । सङ्कचायाः प्रयोजनवत्त्वं जातेष्ट्यधिकरणे सिद्धम् । ऐश्वर्यदाने गमकमाद्यविशेषणमेवेत्याशयेनाऽऽध्यात्मिकाधिभौतिकव्यवच्छेदाय च तदैश्वर्यदेयं विवृण्वन्ति साक्षादित्यादि । अत्र च यदीश्वरा न स्यादुक्तसिद्धिनिमित्तभूता न स्यादिति कार्यलिङ्गकानुमानगर्भेण तर्केण तत्सत्ता साधिता । सिद्धिविवरणेन चैश्वर्यमत्र नैकादशस्कन्धोक्ताणिमादिरूपं विवक्षितम् , किन्त्वेतत्स्तोत्रोक्तं भक्तिमार्गीयसामर्थ्यविशेषरूपम् । अणिमादिमतामपि सनकादीनामुक्तसिद्धिदानादर्शनेन तत्र तदभावनिश्चयात् । तदप्यैश्वर्यं विवृतं श्रीहरिरायैः । तथाहि उक्तसकलसिद्धिहेतुत्वमेकम् । भगवद्रतिवर्द्धकत्वं द्वितीयम् ।

---

[1] सर्वत्र मूर्धन्यान्त एव पाठ उपलब्धः ष इति स एव पूर्वं स्वीकृतः अस्माभिस्तु श इति लभ्यते । अ.
[2] सिद्धान्तान्तरेति ग-घ. [3] निराकरणायेति ङ. [4] चेति नास्ति. ङ.

तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पाम्बुना
सुरासुरसुपूजितस्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥

वलोकनतद्रसानुभवसर्वात्मभावादयः सकलसिद्धयो ज्ञेयाः। अत एव नमनं मुदपि। जलदोषात्मकमुरस्याऽरेः पदपङ्कजयोः स्फुरन्तः सेवोपयोगिदेहादिसम्पादनोन्मुखा ये रेणवोऽमन्दा व्रजसुन्दरीवृन्दचरणरेणुसाहित्येनाऽनल्पास्त उत्कटा जलापेक्षयाऽधिका यत्र। एतेन दोषभयं भगव-

---

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

अत एवोक्तं प्रभुभिरेतदष्टपद्याम्—'धारितश्रीकृष्णयुतभक्तहृदय' इति। आदिपदाद्वियोगेऽप्यन्तःप्राकट्यात्कोशप्रतिमान्यायेन भगवदाविष्टदेहसिद्धिः, परावृत्तचक्षुषाऽन्तराविर्भूतप्रभुलीलावलोकनसिद्धिः, भावात्मकस्वस्वरूपेण[2] तदात्मकतद्रसानुभवसिद्धिः, विरहसामयिकसर्वात्मभावसिद्धिः। स च बहिर्भगवत्प्राकट्यापेक्षाराहित्येनाऽऽन्तरतद्भावनारूपो वेद्यः। एवमष्टसिद्धयो ज्ञेयाः। अत एवेति। यत एतादृशोत्कर्षवत्त्वमस्यामस्तीति स्फूर्त्तिरत एव स्वनमनमेवम्भूतश्रीयमुनाप्राकट्येनाऽलभ्यलाभान्नमने हेतुर्मुदेवेति[1] मुदपीत्युक्तमित्यर्थः। जलदोषात्मकेति। भक्तानां भगवत्सम्बन्धे भगवतश्च भक्तसम्बन्धे जलं प्रतिबन्धकं, पारस्थिततदप्राप्तेः। तस्य च न श्रीयमुनावन्मार्गदातृत्वम्। तथा सति प्रतिबन्धकं न स्यात्। अतो दैत्यसम्बन्धादेवेदं जलं प्रतिबन्धकम्। अतो न जलस्य दोषः। तस्य तूपायेनाऽपि प्रापकत्वात्। तस्माज्जले यो दोषो भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकरूपः स मुर एवेति तस्मिन्निवृत्ते स्वत एव भगवत्प्राप्तिरिति जलदोषात्मकेत्युक्तम्। एतेनेति[3]। चरणरेणुषु मुरारिसम्बन्धेन स्फुरत्पदबोधितसेवोपयोगि-

---

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धनिराकरणेन तदनुभवयोग्यतानुकूलशुद्धिसम्पादकत्वभुवनपावनीत्वं तृतीयम्। भगवत्समानधर्मवत्त्वादनायासेन भगवत्सम्बन्धसंम्पादकत्वं तुरीयम्। भगवत्प्रियकलिनिवारकत्वं पञ्चमम्। स्वसेवनाद्गोपिकावद्भगवत्प्रियत्वसम्पादकत्वं षष्ठम्। तनुनवत्वसम्पादकत्वं सप्तमम्। लीलासामयिकप्रभुश्रमजलकणसम्बन्धसम्पादकत्वमष्टममिति। इदं च यथाधिकारं लीलास्थेषु

---

[1] मुदेति क–ग. [2] स्वरूपेणेति क–ङ. [3] एतेनेत्यारभ्य तदुभयमपास्तमिति भाव इत्यन्तो ग्रन्थः 'सुरासुरेत्या'रभ्य 'तथैव तत्सत्त्वादि'त्यन्ताद्ग्रन्थात्परतो लेखकदोषात्सर्वत्र पतितः क–ख–ग–घ–ङ–अ. चपुस्तके तु यथानिवेशमुपलब्धः, एष एव च युक्तः, व्याख्येयविवृतिक्रमानुरोधात्।

त्प्राप्तिविलम्बश्चाऽपास्तः। अग्रे स्पष्टम्। जलदर्शनस्य भगवत्स्मारकत्वं भावजनकत्वं च ज्ञापयितुं स्मरपितृपदम् ॥ १ ॥

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

देहादिसम्पादनोन्मुखत्वकथनेन चेत्यर्थः। तथाच स्वप्रयत्नदोषनिवारकसम्बन्धेन चरणरेणूनां कार्योन्मुखत्वनिरूपणेन च तदुभयमपास्तमिति भावः। सुरासुरसुपूजितेति मूले। वस्तुतस्तु[1] सर्वात्मभावकामभावयुतस्वामिनीभिः पुष्पाभरणैरलङ्कृतः सन् भावजनक इत्यर्थः। दार्ष्टान्तिके तु[2] तत्पूजितत्वं दैन्यभावमानभावयुतोभयविधस्वामिनीपूजितत्वेन ज्ञेयम्। दैन्यभाववतीनां प्रभुप्राकट्यार्थं मानभाववतीनामनुनयकरणार्थं तत्पूजनात्। पूजनं चाऽत्र तत्परतयाऽनुसरणमेव। दृष्टान्ते तथैव तत्सत्त्वादिति भावः। भगवत्स्मारकत्वमिति। स्मरपितृपदे स्मरपदेन स्मरणमुच्यते। तज्जनकत्वं च। स्मरणं स्मर इति व्युत्पत्तेः। अत एव छान्दोग्योपनिषदि 'स्मरो वा आकाशाद्भूय' इत्यत्र स्मरणमेव स्मरपदेनाऽभिमतम्। कामस्य त्वत्राऽप्रसक्तेः[3]। दोषनिरूपणप्रस्तावे हि तन्निरूपणं घटते। न तु सर्वविज्ञानायोत्तरोत्तरं भूयो निरूपणप्रस्तावे। तथाच श्रीयमुनायामपि तादृग्भगवच्छ्रीधारकत्वोक्त्या प्रभुधर्मस्मरणजनकत्वसत्त्वेन[4] भगवत्स्मारकत्वमिति भावः। भावजनकत्वं[5] तु कामजनकभगव-

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

प्रकटयति। स्वदासेष्वाधुनिकेषु त्वेतदष्टकोक्तं फलं भगवदिच्छानुसारेण ददती किञ्चिदेकं द्वयं प्रकटयतीति स्तोत्रान्त्यश्लोकादवसीयते। प्रकृतमनुसरामः। अत एवेति। दीनबन्धुत्वसिद्धिदातृत्वाभ्यामेवेत्यर्थः। ननु दोषबाहुल्ये दैन्यस्य न दयोत्पादकत्वं लोके दृष्टमतस्तेषु विद्यमानेषु किं स्तोत्रेणेत्याकाङ्क्षायां द्वितीयं विशेषणं विवृण्वन्ति जलेत्यादि। एतेनेति। मुरारिपदामन्दपदघटितेनाऽनेनेत्यर्थः। अत्राऽसुरादिपदं विहाय मूले जलदोषात्मकमुरपदं यदुक्तं तद्विवृतौ च यज्जलपदं तच्छ्रीभागवते 'दैत्यः पञ्चशिरा जलादि'ति कथनादुक्तं बोध्यम्। जलपदस्य डलयोरभेदेन जडपर्यन्तत्वं तेन तत्र भगवतस्तत्सम्बन्धिमहादोषनिवर्त्तकत्वमभिप्रेयत इत्याशयं गमयितुम्। तेन दाम्भिकादीनां न निवर्त्तयतीति ध्वनयन्ति। तावता—'अश्रद्दधानः पापात्मा

---

[1] वस्तुतस्त्वित्यादिर्ग्रन्थो नास्ति क-ग-घ. [2] अपीति म-घ.अ. [3] तत्राऽप्रसिद्धेरिति ग-घ. [4] प्रभुधर्मस्मरणजनकसत्त्वेनेति क. प्रभुस्मरजनकसत्त्वे इति ग. प्रभुस्मरणजनकसत्त्वे इति घ. प्रभुधर्मस्मरणजनकत्वेनेति ख-ङ-च. प्रतिभाति त्वेवम्। [5] भावजनकत्वमित्यारभ्य स्पष्टमेवेत्यन्तोंऽशो नास्ति किन्तु "भगवत्स्मारकत्वमिति भाव" इतीयं पूर्वपङ्क्तिरेव "भगवत्स्मारकत्वं स्पष्टमेवे"ति रूपेण वर्त्तते ग-घ.

कलिन्दगिरिमस्तके पतदमन्दपूरोज्ज्वला

आविर्भावप्रकारमाहुः कलिन्देति । रविमण्डलादतिदूराद्गिरिमस्तके

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

च्छ्रीधारकत्वेन स्पष्टमेव । तदा स्मरपदं कामवाचकमेव । तेनाऽत्र स्मरपदेऽर्थद्वयमप्यभिप्रेतमित्यर्थः । तथा च यथा भगवति दृष्टे ‘ निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगा ’ इति वाक्याद्भावजननं पूर्वानुभूतलीलाविशिष्टप्रभुस्मरणं तथा तादृग्भगवत्स्वरूपायामेतस्यां दृष्टायामपीति भावः ॥ १ ॥

भगवत इवाऽलौकिकप्रकारेणाऽत्राऽऽविर्भाव इति ज्ञापनायाऽऽहुराविर्भावप्रकारमिति । यथा भगवान् वसुदेवदेवकीसमक्षमाविर्भूतो वरदानाय, यथा वा तपसा पूर्वानुभूतभगवद्विरहेण च तापात्मकात्तदुभयहृदयाद् यथा वा आविर्भूयाऽन्यत्र केवललीलास्थाने गोकुले प्रयातस्तत्र गत्वा सर्वात्मभाववद्भक्तसंवलितो

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिन’इति वाक्योक्तानां दोषं न दूरीकरोतीति सिद्ध्यति । तृतीयं विवृण्वन्तस्तदेकदेशस्योत्तानार्थत्वमाहुरग्रे स्पष्टमिति । सुरासुरपदाभ्यां द्विविधाधिकारिणोः सुपूजितपदेन पूजाङ्गीकारस्य च शीघ्रं प्रतीतेस्तथेत्यर्थः । तटस्थनवकानने प्रकटो मोद आनन्दो यैस्तादृशपुष्पयुक्तेनाऽम्बुनेत्येवं तृतीयान्तार्थः । स्मरपितृपदेन प्रद्युम्नजनकत्वस्य शीघ्रं प्रतीतेस्तद्वारणाय तद्विवृण्वन्ति जलेत्यादि । भगवतस्तथात्वं ‘ यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवती’ति तापनीयश्रुतेरपि सिद्धम् । पूर्वं निष्कामस्य भगवत्स्मरणेन भगवद्विषयकस्यैव तस्य जननात् । तत्साम्येनाऽत्राऽपि तथात्वात् । एवञ्चैताभ्यां विशेषणाभ्यां यद्दोषनिवर्त्तकत्वं भावजनकत्वं चोक्तं तत्पूर्वविशेषणोक्तसिद्धिदातृत्वसहकारित्वायेति बोध्यम् । अनुग्रहः सर्वत्र बीजमिति न क्वाऽपि कोऽपि चोद्यावसरः ॥ १ ॥

ननु नदीत्वे साधारणेऽपि कथमत्रैवैष विशेष इत्याकाङ्क्षायामाधिदैविक्यां विशेषं वक्तुं द्वितीयं श्लोकं वदन्तीत्याशयेन द्वितीयमवतारयन्त्याविरित्यादि । आधिदैविक्याः सृष्टेर्वेदाधारत्वं देवताविग्रहाधिकरणे ‘शब्द इति चेदि’ति सूत्रस्य भाष्ये मतान्तरापाकरणपुरस्सरं व्युत्पादितम् । रवेर्वेदात्मकत्वं च तैत्तिरीयाणां बृहन्नारायणोपनिषदि ‘ आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपती’त्यनुवाके श्रावितम् । तदन्तःस्थितस्य पुरुषस्य परब्रह्मत्वं च अन्तस्तद्धर्माधिकरणे व्यासचरणैरेव निर्णी-

विलासगमनोल्लसत्प्रकटगण्डशैलोन्नता ।

पाते फेनेन प्रवाहजलेन चोज्ज्वला । उच्चनीचशैलारोहावरोहौ विलास

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

जातस्तत्र लीलां च प्रकटितवान्, तथा श्रीयमुनाऽपि प्रथमं सूर्यमण्डलान्तर्वर्त्ति
यणहृदयादानन्दमयादाविर्भूता द्रवीभूतरसात्मिका, ततस्तापात्मकाद्रविमण्डला
न्दोपरि समागत्य भूमावागता ततो लीलास्थाने समागत्य तादृग्भक्तसंव
जातेत्यर्थः ।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

तम् । मधुविद्यायां च 'यश्चाऽयमादित्ये तेजोमय' इत्युपक्रम्य ' अयमेव स
मि'ति तस्य व्यापकत्वमपि श्रावितम् । पाद्मे यमुनामाहात्म्ये च–'त्रय्येषा ऋग्
साम्नामादित्य इति गीयते । सम्यग्ज्ञानं च यत्तेषां विश्वेषां कर्मणां मुने । स
साऽस्यां यो धर्मो धर्मराजः स उच्यते । रसो यः परमाधारः सच्चिदानन्दलक्ष
ब्रह्मेत्युपनिषद्गीतस्तदेव यमुना स्वयमि'ति । 'दिवसे दिवसे भानुरादायाऽ
वत्सलः । उदयाचलतः पुत्रीं नयत्यस्ताचलं मुने । यमुनाऽपि ततो नित्यं
न्त्यास्तेऽक्षयाऽव्यया । विशन्त्योघेन साऽदित्यमुदयाद्रौ पुनः पुनः । एवं
तथाऽऽकाशे घटीयन्त्रमिवाऽनिशम् । यमुनाऽस्तोदयाद्रिभ्यां भ्रमन्त्यास्तेऽक्षयोद
वसिष्ठवाक्यं च हृदिकृत्य 'ममोदरं प्रविश्य त्वं गच्छ चाऽऽदित्यनन्दिनि । क
न्दीति तव ख्यातिरस्तु लोकत्रये सदे'ति कलिन्दकृतवरप्रार्थनं च हृदिकृत्याऽ
यैर्मूले पद्मबन्धोः सुतेत्युक्तमित्याशयेन रविमण्डलापादानकत्वोक्तिपुरस्सरं प्र
विशेषणं व्याकुर्वन्ति रवीत्यादि । अत्र वर्षावद्रश्मिभ्यो नोत्पत्तिः किन्तु स्वरूप
त्याशयेन मण्डलस्याऽपादानत्वोक्त्या पूर्वोक्तरीतिकवेदाधारत्वस्फोरणेन तत्राऽ
दैविकत्वं दृढीकृतम् । तथैवाऽधिकरणकथनेन सौरगत्यनधीनपातत्वबोधनात्तद
स्थितादेवाऽऽगमनं न भौतिकाद्रवेरिति निश्चायितम् । तृतीयान्तद्वयेनोज्ज्वलत्वस
ऽऽगन्तुकत्वबाह्यत्वबोधनात् स्वरूपश्यामत्वस्याऽबाधो ध्वनितः । तेनाऽऽपाततो द
विरोधोऽपि परिहृतः । अतः परमुक्तविशेषणस्थममन्दत्वं द्रढयितुं विलासग
त्यादि द्वितीयं विशेषणमित्याशयेन तद्व्याकुर्वन्त्युच्चनीचेत्यादि । एवं क्रियाविशेष
शोभया प्रवाहाविच्छेदबोधनेनाऽमन्दत्वं स्थिरीकृतम्, तेनाऽपादानस्य व्यापक
ऽपि प्रदेशभेदस्य विद्यमानत्वान्मूलधाम्न एव समागमनं स्फोरितम् । अथ तद्

सघोषगतिदन्तुरा समधिरूढदोलोत्तमा
मुकुन्दरतिवर्धिनी जयति पद्मबन्धोः सुता ॥ २ ॥

रूपौ । तत्रोल्लसन्तः शोभां प्राप्नुवन्तः प्रवाहवेगेनोच्चैः क्षिप्ता अत एव प्रकटाः सर्वेषां दृश्यास्तैस्तादृशैस्तथा । उच्चतः पाते शोभामुक्त्वा ततो विषमभूमिगतिशोभामाहुः सघोषेति । दन्तुरशब्देन विविधविकारवत्त्वमुच्यते । 'विपुलपुलकभरदन्तुरितम्' 'केतकीदन्तुरिताश' इत्यादिजयदेवोक्तिरपि ।

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

घनीभूतरसात्मा हि जातो नन्दगृहे हरिः ।
केवलो धर्मयुक्तस्तु वसुदेवगृहे तथा ॥ १ ॥
शब्दात्मा गुणगानादौ वदनादुद्गतः स्वतः ।
द्रवीभूतरसात्मैषा सर्वाङ्गीणश्रमाम्बुभिः ॥ २ ॥
नारायणस्य हृदयाच्छुद्धसत्त्वस्वरूपतः ।
प्रादुरासीन्मूलरूपपुष्टिलीलाप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

विषमभूमीति । पर्वतसम्बन्धित्वादित्यर्थः । वैषम्यं चाऽत्राऽल्पानल्पप्रस्तर-

---

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

भगवन्मेलनोत्सुकत्वं बोधयितुं सघोषगतिदन्तुरेत्यग्रिमं विशेषणमित्याशयेन तद्व्याकुर्वन्तः पूर्वविशेषणवाच्योऽर्थ उत्तरत्राऽप्युपकरोतीत्याशयेन तमनूद्याऽवतारयन्त्युच्चत इत्यादि । तत्र 'दन्तुरं तून्नतानतमि'ति कोशोक्तस्य वाच्यार्थस्य पूर्वार्धे एव सिद्धेस्तदनुवादवैयर्थ्यादत्र लाक्षणिकोऽर्थोऽभिप्रेयत इत्याशयेन विवक्षितमर्थमाहुर्दन्तुरेत्यादि । अत्र जयदेवोक्तिं सम्मतित्वेनाऽऽहुर्विपुलेत्यादि । पुलकेऽपि रोमकूपदेशे उच्छूनतेव भवतीति नोक्तार्थदार्ढ्यमिति द्वितीयमुदाहरणम् । उक्तमर्थं हेतूक्त्या द्रढयन्ति व्रजजनेत्यादि। समानो घोषो व्रजो यस्य तत् सघोषं व्रजजनादि। 'समानस्य छन्दस्य मूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्वि'ति सूत्रे समानस्येति योगं विभज्य सपक्षसाधर्म्यादिशब्दाः काशिकायां व्युत्पादितास्तथाऽत्राऽपि । सदृशस्तुल्यो वासो घोषो यस्य तद्वा । अस्वपदविग्रहे बहुव्रीहौ सदृशार्थस्य सहस्य सभावेन कौमुद्यां ते साधितास्तथा वा । तथा च 'व्रजन्तामिव मातङ्गैर्गृणन्तमिव निर्झरैरि'तिवत्तद्वातिभिर्विविधविकारवतीवेत्यर्थः । विकारश्चाऽत्र रसानुकूलो बाह्याभ्यन्तरो धर्मो बोध्यः । यो रसशास्त्रे भावपदेनोच्यते । एतस्य पक्षस्य गौणत्वायोत्प्रेक्षावाचकपदप्रयोगः

व्रजजनगोवृन्दादिविविधगतिभिस्तादृशीव । घोषः शब्दो व्रजो
अनतिस्थूलशिलासु गतिशोभया असमाधिरूढेव समाधिरूढदोलोत्त

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

साहित्येनेति ज्ञेयम् । घोषः शब्दो व्रजो वेति । 'घोष आभीरपल्ली स्यादि'
षात् घोषो व्रजस्तेन सह वर्त्तन्ते, न कदाचिदपि तं विहायाऽन्यत्र प्रयान्ति नि
स्थानत्वात्ते सघोषा व्रजजनादयस्तेषां तीरे गतिभिस्तथेत्यर्थः। शब्दपक्षे यथा
भिमुखं गच्छन्ती प्रिया अन्तरुद्गतरजोगुणजनितकामावेशेन गायन्ती तथोच्चै
माणा गच्छति तथेत्यर्थः । व्रजपक्षे तु भाववत्संसर्गे भाववतां भावोदयजा
विविधविकारवत्त्वं लोकसिद्धमिति श्रीयमुनायामपि तथा निरूपितमित्यर्थ
असमधिरूढेवेति, पदच्छेदे अकारस्यापि प्रतीयमानत्वादसमधिरूढत्वमपि व्या
यम् । तथाचाऽसमाधिरूढेव समाधिरूढदोलोत्तमा । यतो दोलाधिरोहेऽपि न
प्रतीतिः । भगवत्साम्मुख्यगमने तद्भाववैवश्येन गमनमात्रस्फूर्त्याऽऽरोह्यदोलास

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

गौणत्वं तु व्रजजनसम्बन्धस्य समभूमौ सत्त्वेनाऽत्राऽभावात्स्वतस्तथात्वासि
मूलधामागमनगमकत्वाभावाच्च ज्ञेयम् । अनेनैवाऽस्वरसेन पक्षान्तरं वदिष्य
घोषपदस्याऽर्थावाहुः—घोषः शब्दो व्रजो वेति । शब्दपक्षे घोषेण सह वर्त्तम
सघोषा तादृश्या गत्या तथा । ससिञ्जिताभिसरणेनोत्कटानेकभावेत्यर्थः । अ
पक्षे नोत्प्रेक्षेति यद्यपि तदपेक्षयाऽयमुत्तमस्तथापि लीलाया नित्यत्वेन मूलधाम्न
व्रजसम्बन्धस्य सार्वदिकत्वात्प्रथमपक्षस्याऽपि नाऽसम्भवः । स्वाभाविकतथा
पक्षश्चाऽऽवश्यक एवेति द्वयमपि सङ्ग्रहीतुं व्याख्यातविशेषणद्वयस्य द्वितीयविशेषणा
द्वयस्य च तात्पर्यमाहुरनतीत्यादि । 'गण्डशैलास्तु ते प्राक्ताश्च्युताः स्थूलोप
गिरेरि'ति कोशे गिरिच्युतानां तथात्वकथनादनतिस्थूलशिलासु या गतिरुच्चनी
भावेन गमनं तत्र घोषेण यत्सिञ्जितवत्ताव्यञ्जनं सैव शोभा तया स्वयमसमधिरू
समानसौभाग्यानां साहित्यात्स्वयमपि पादचारिणीव । तथाच सेयमाधिदैवि
यद्यपि दोलास्थानीये आधिभौतिके जलरूपे आरुह्य गच्छतीत्यग्रिमविशेषणे वक्त
तथापि विलासगमनेत्यादिविशेषणद्वयवत्त्वादसमधिरूढेवेत्यर्थः । द्वितीयविशेष
प्रथमव्याख्याने घोषो व्रजसुन्दरीप्रभृतिवृन्दम् । तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेशः । तेन सह व
माना सघोषा तादृश्या गत्या चरणचलनेन दन्तुरेव दन्तुरेति । "समासे पुंवत्क
धारयजातीयेष्वि"ति पुंवद्भावः । एवं शब्दपक्षव्याख्यानेऽपि ज्ञेयः । एवं सकल

भुवं भुवनपावनीमधिगतामनेकस्वनैः

ततो भूमावागत्य मुकुन्दरतिवर्द्धिनी जाता । यतो रसाकरसखस्य सुता । अतः स्वयमपि रसात्मिकेति भावः ॥ २ ॥

*** ततो भुव्यागताया धर्मानाहुर्भुवमिति । प्रयोजनम्–भुवनपावनीमिति ।**

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

रसमधिरूढेवेत्युक्तम् । ततो भूमावागत्येति, यथा भगवतो मथुरातो व्रजे समागतस्यैव स्वामिनीभाववर्द्धकत्वं तथा रविमण्डलादाविर्भूय कलिन्दपर्वतोपरि पतित्वा ततः कालिन्दीं स्वप्रविष्टां विधाय व्रजभूमौ समागताया एव लीलासृष्टिस्थेष्वेव मुकुन्दरतिवर्द्धिनीत्वमित्यर्थः । मुकुन्दरतिवर्द्धिनीत्यत्र षष्ठीसमासो ज्ञेयः । तथा च, मुकुन्दस्य भगवतः स्वामिनीषु रतिवर्द्धिनी । तस्या उभयसम्बन्धिनीत्वादिति भावः । रतिवर्द्धिनीत्वे हेतुरेव यतो **रसाकरसखस्य सुते**त्यादिना निरूपितः ॥ २ ॥

भुव्यागताया धर्मानिति, भुव्यागमनं हि भगवतो रतिवर्द्धनाय । तत्र च

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

सिद्धिहेतुत्वदार्ढ्यार्थमाधिदैविकत्वमनेकधा समर्थयित्वा भूमौ लीलासम्बन्ध आधिभौतिकादिरूपद्वयविशिष्टायामस्तीत्यादिज्ञापनाय तदुभयसाहित्यं हृदिकृत्याऽग्रिमं व्याकरिष्यन्तः प्रथममाधिभौतिकसाहित्यमाहुः **समधीति** । दोला शिबिका, उत्तमत्वं तु तस्या अपि, अग्रे लीलासम्बन्धात् । समधिरूढा आविष्टा सा ययेत्यर्थः । अथाऽऽध्यात्मिकसाहित्यमग्रिमे विवृण्वन्ति **ततो भूमावि**त्यादि । तत इति दोलारोहोत्तरम् । भूमावागत्येति, दूराद्रिरिमूर्द्धपातक्लेशसहनपूर्वकं भूमावागत्य । एवमुभयसाहित्यात "कलिन्दतनयातटोन्मदे"त्यादीनां न विरुद्धत्वम् । तथा पद्मबन्धोः सुतेत्यस्य 'जयति' क्रियाकर्त्तृत्वेन विशेष्यत्वेऽप्याधिदैविक्या नित्याया एव स्तुत्यत्वेन विवक्षितत्वात्तद्विचारेणाऽस्याऽपि विशेषणत्वमेव । तेन 'कलिन्दगिरी'त्यारभ्य 'पद्मबन्धोः सुते'त्यन्तानि पञ्चाऽपि विशेषणानि भगवद्रतिवर्द्धकत्वस्यैवोपकारकाणीति द्वितीयैश्वर्यवत्त्वमनेन श्लोकेन समर्पितम् । एतेन द्वितीयमैश्वर्य्यं रूपद्वयविशिष्टायामित्यपि ज्ञापितम् ॥ २ ॥

अतः परं रतिवर्द्धकत्वस्य दृढीकरणाय रतिजनका धर्मा अग्रिमे उच्यन्त इत्याशयेन तमवतारयन्ति **ततो भुमी**त्यादि । **भुवनपावनी**ति श्रीयमुनाविशेषणम् । "सप्तद्वी-

---

* ततो भूमीति पाठः श्रीपुरुषोत्तमचरणानाम् हस्ताक्षरग्रन्थे वर्तते ।

प्रियाभिरिव सेवितां शुकमयूरहंसादिभिः ।
तरङ्गभुजकङ्कणप्रकटमुक्तिकावालुका-

अनेकस्वनैरिति शुकादिविशेषणम् । एतेन विभावादिसामग्र्युक्ता ।
यथोचितं तत्र तथा कुर्वन्तीति प्रियापदम् । तीरस्य चाकचक्यवत्सिव
कृतशोभां तत्स्वरूपमप्याहुस्तरङ्गेति । यदा तरङ्गास्तीरमागत्य प्र
भवन्ति तदा तीरसिकता मुक्तावद्भासन्ते । ता न सिकताः । लोकप्रत
परं तथा । किन्तु तरङ्गा एव भुजास्तत्र यानि कङ्कणानि तत्र प्रकटा

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

ये धर्मास्तदनुकूला अपेक्ष्यन्ते विभावादिसामग्री[1]सेविकासाहित्यस्वरूपसौन्दर्यादय
नित्यर्थः । प्रयोजनमिति, रविमण्डलाद्भुव्यागमनप्रयोजनमित्यर्थः । भुवने
भुवनं लोकः सर्वोऽपि लीलासृष्टिस्थतदतिरिक्तरूपस्तस्य भगवद्भावान्यभावराहि
सम्पादनभगवत्सेवनार्हशरीरसम्पादनाभ्यां पावनीं शोधिकामित्यर्थः । शुद्धि
पुष्टिमार्गीयैव वाच्या । सा च पूर्वोक्तरूपैवेति तथेति भावः । भगवति स्नेहा
शय इति, तरङ्गभुजेत्यादिविशेषणेनाऽप्राकृताखिलाकल्पभूषितत्वबोधकेन तथा
भगवति सजातीयतया स्नेहातिशयो द्योतित इत्यर्थः । अप्राकृतानामप्राकृते वस्
प्रीतिभरसम्भवस्योचितत्वादिति भावः । नमत कृष्णतुर्यप्रियामिति मूले । त
ऽयमाशयः । अत्र स्तोत्रे विविधलीलोपयोगिनी श्रीयमुना प्रस्तूयते । तत्र च कृष
तुर्यप्रियात्वमनुपपन्नम् । तस्य धर्मस्य कालिन्दीनिष्ठत्वात् । इयं च ततो भि

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

पान् सप्तराशींश्च वारामाराद्भित्वा प्राङ्मुखी पावयन्ती । यास्येऽस्ताद्रेरुद्गमाद्रिं विह
खेलन्तीव स्वाश्रिताघापनुत्त्यै" इति तत्रैव यमं प्रति श्रीयमुनावाक्यात् । अने
स्वनैरित्यस्योपलक्षकत्ववारणायाऽऽहुः शुकादीति । प्रियापदं प्रियसखीबोधव
मित्याशयेनाऽऽहुर्यत्रेत्यादि । चाकचक्यवत्सिकतेति चाकचक्यवत्यो य
सिकता इत्यर्थः । विशेषणेनेत्येकवचनेनेतरयोः स्नेहबोधकत्वं द्योतितम् । त
चेतराभ्यां स्नेहो बोध्यतेऽनेन त्ववस्थाविशेषकृतोऽतिशय इत्यर्थः । तेन यदि भग
वति स्नेहो न स्यान्मूलधाम विहाय भगवद्विचारितभुवनपावनात्मककार्यार्थं भु
नेयात् । आगत्य च लीलार्थं ससामग्रीका न स्यात् । यदि तदतिशयो न स्यात्ता

---

[1] सेवकसाहित्येति च.

नितम्बतटसुन्दरीं नमत कृष्णतुर्यप्रियाम् ॥ ३ ॥

मुक्तिका मुक्ताफलानि तान्येव वालुकावत्प्रतीयमानानि तद्युक्तो यो नितम्ब एवोच्चदेशात्मकतटस्तेन तादृशीम् । भगवति स्नेहातिशयो विशेषणेनोक्तः ॥३॥

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

"वसामि यमुनाजल' इति वाक्यात् । यद्यप्यस्यामभेदेन भगवति देवकीपुत्रत्ववत्कालिन्दीत्वं वक्तुं शक्यम्, न तु तुर्यप्रियात्वम्, तदधिष्ठानत्वेन तद्रूपत्वोक्त्यौचित्येऽपि तद्धर्मवत्त्वोक्तेरनुचितत्वात्, असाधारणधर्माणां तद्रूपमात्रनिष्ठत्वेनोपासकैरन्यत्राऽविभावनीयत्वात् । अन्यथा भावने "योऽन्यथा सन्तमात्मानमि"ति वाक्याद्दोषश्च । न हि सीतापतिः पुरुषोत्तमोऽपि रसात्मकश्रीगोपीजनवल्लभत्वेनोपासकैर्विभाव्यते । अन्यधर्मवत्त्वेनाऽन्यरूपभावने "तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्धैतान् भूत्वाऽवती"ति श्रुतेः स्वाभीष्टसाक्षात्काराभावेन फलासिद्धेः । ननु रूपान्तरदर्शनोद्गतभावस्य रूपान्तरेण कथं फलसिद्धिर्यथा रघुपतिवर्यवितीर्णवरस्य श्रीव्रजनाथेनेति चेत् । सत्यम् । तत्र हि श्रीरघुनाथस्य गुरोरिवोपदेशद्वारा फलप्रापकत्वं स्वाविष्टमूलरूपत्वेन न तु साक्षात्तद्दातृत्वम्, मर्यादापुरुषोत्तमत्वात् । न हि तेन पुष्टिमार्गाङ्गीकारस्तत्फलदानं च शक्यते विधातुम् । तत्त्वं च दाम्पत्यरसात्मकत्वेन तद्धर्मसहितत्वम् । तत्र मर्यादया फलदानाद्भगवन्मार्गीयगुरुणेव

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

इक्तटवती न स्यादिति तर्का एतैर्बाधिताः । तावता रतिवर्द्धकत्वमनुमानेन दृढीकृतम् । किञ्चैतेनाऽऽधिदैविक्या भगवदवतारोत्तरमवतरणं तादृग्लीलादावेव च तदाविर्भाव इत्यपि ज्ञापितम् । तेन "मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजे"त्यत्र व्याख्यातदोषगुणयोर्न विरोधः । नमत कष्णतुर्यप्रियामिति न व्याख्यातम् । नमनतात्पर्यस्य पूर्वमुक्तत्वेनोपदेशमात्रस्य स्फुटत्वात् । "कालिन्दीति समाख्याता वसामि यमुनाजल" इत्यत्र कालिन्दीयमुनयोर्भेदस्य श्रीभागवते मूल एव स्फुटत्वेन तयोराधिदैविकाधिभौतिकभावस्य तत्सुबोधिन्यां सोपपत्तिकं निरस्तत्वेन च श्रीरुक्मिण्यादित्रयसापेक्षस्य तुरीयत्वस्याऽशक्यवचनतया सात्विकादित्रयसापेक्षस्य गुणातीतात्मकस्य तस्य स्फुटत्वात् । न च महिषीष्वनन्तर्भावे प्रियात्वस्यैवाऽसिद्ध्या तुर्यप्रियात्वस्य सुतरामसिद्धिरिति शङ्क्यम्, यमुनामाहात्म्ये यमुनाभिषेकाध्याये पूर्वं भगवत्कृतमाश्लेषमुक्त्वा "यमुनाऽप्यच्युतेनैवं सुसंस्कृत्याऽथ शिक्षिता । शङ्खाम्बुना-

---

[१] तद्वैतानिति च. तद्वैनानिति ख.

अनन्तगुणभूषिते शिवविरञ्चिदेवस्तुते

भगवत्समानधर्मत्वं ज्ञापयितुं तथा विशेषणैराहुरनन्तेति । प्रभौ ससम्यन्तानि विशेषणानि । तत्प्रियायां सम्बुद्धिरूपाणि । घनाघनशब्दो

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

त[1]द्विधिनिरूपणेन । अतस्तदुक्त्यनुपपत्तिरिति चेत् । अत्र वदामः । व्रजे हि भगवद्भोग्याः स्वामिन्यश्चतुर्विधाः । तत्रैका मुख्या भगवतः स्वामिनी सर्वविलक्षणा । अस्यां चाऽनन्यपूर्वान्यपूर्वोभयरूपत्वाभावः । भगवतो रसात्मकस्य श्रुतिसिद्धस्याऽऽलम्बनविभावत्वेन तथात्वसम्पादकत्वात् । श्रुतिरूपा गोपगृहेषु स्थिताः सर्वात्मभाववत्यः प्रौढा एकाः । तथा कुमारिका व्रजस्था अनन्यपूर्वा विवाहाभावेऽपि वसनां[2]दानेन स्वकीयाः कृताश्चाऽपराः । चतुर्थी श्रीयमुना । तस्यामपि क्रीडाव्याजेन सर्वाङ्गसम्बन्धसम्पादनेन स्वातन्त्र्येण तया सह क्रीडेति सा चतुर्थी । अत एवैतदभिप्रायेण तत्र तुर्यप्रियात्वोक्तिर्न तु तुर्यभार्यात्वोक्तिरिति नाऽनुपपत्तिः काचित् ॥ ३ ॥

भगवत्समानधर्मत्वं ज्ञापयितुमिति । भगवान् हि षड्गुणैः स्वरूपेण च सप्तविधः । तत्र गुणाः षड् ऐश्वर्यादयः । तेऽपि पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गीयतद्भेदेन विविधाः । तत्र पुष्टिमार्गीयाः षट् फलप्रकरणे वेणुगीते च–"धन्यास्त्व"ति श्लोक-

---

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

ऽभिषिच्यैनां त्वत्तो नाऽन्याऽस्ति पावनी"त्यादिकं चोक्त्वा "अपि ब्रह्महणः पापमपनेष्यसि सेविता, सप्तरात्रात्तु सान्निध्यं न ते त्यक्ष्यामि कर्हिचिदि"ति भगवता सर्वदा स्वसान्निध्यरूपवरदानान्तैरर्थैः प्रियात्वस्य सिद्धावुक्तरीत्या तुर्यप्रियात्वस्य सुखेनैव सिद्धिरिति । साम्प्रदायिकास्तु केचन मुख्यस्वामिन्यग्निकुमारश्रुतिरूपसापेक्षत्वेनाऽऽहुः । केचन मुख्यतत्तत्सङ्घमुख्यसापेक्षत्वेनाऽऽहुः । ताभ्यामपि मदुक्तिर्न विरुध्यते । अत्र भुवं समधिगतामिति विशेषणेन कर्मभूमिगतपापात्मकप्रतिबन्धनिवृत्तिसूचनाच्छेषाभ्यां विशेषणाभ्यां सखीभिराभरणैश्च भूषितत्वबोधनेन भगवत्सान्निध्यसूचनाद्विवक्षितशुद्धिसम्पादकत्वरूपं तृतीयमैश्वर्यं दृढीकृतम् ॥ ३ ॥

अतः परं तुर्यत्वबोधितगुणातीतत्वसमर्थनाय भुवनपावनीत्वनिष्कर्षाय च तुरीयः श्लोक इति ज्ञापयन्तस्तमवतारयन्ति भगवदित्यादि । साम्प्रदायिकोक्ततुर्यत्वपक्षस्त्वष्टमे स्फुटीभविष्यति । तथा विशेषणैरिति । विशेष्यसहितैः षड्भिस्तैरित्यर्थः । समानधर्म-

---

[1] तद्विधिनिरूपणेन फलदातृत्वमिति च. [2] वसनदानेनेति क-ग-घ-ङ-च.

५२१

घनाघननिभे सदा ध्रुवपराशराभीष्टदे।

निपातरूपो घनसमुदायं वदति। श्यामे। तादृशीति वा। ध्रुवादेस्तत्तीर

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

षट्केन निरूपिताः प्रभुचरणैः। तेऽत्राऽपि तत्समानसङ्ख्याकैर्विशेषणैः श्रीयमुनायां निरूप्यन्ते। तथाहि। सप्तम्यन्तप्रभुविशेषणपक्षे अनन्ता असङ्ख्याता नित्याश्च ये गुणास्तैर्भूषिते अलङ्कृते प्रभावित्यर्थः। सम्बुद्ध्यन्ततया श्रीयमुनापक्षे अनन्तस्य नित्यस्य रासोत्सवादिषु बहुरूपस्य वा भगवतो ये गुणा भक्तकार्यसाधकत्वादयस्तैर्भूषिते इत्यर्थः। एतेन सर्वसद्गुणसततसाहित्यात् 'गुणाः सर्वत्र पूज्यन्त' इति वाक्यात्। "पूज्यो हि भगवान् तद्गुणाश्चे"त्याचार्यचरणवचनाच्च गुणानां पूज्यतावच्छेकधर्मरूपत्वाद् "ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदे"ति श्लोकनिरूपितमैश्वर्यं निरूपितमिति भावः। शिवविरञ्चिदेवस्तुते इति विशेषणेन पक्षद्वयेऽपि "वीर्यं देवेष्वि"त्यत्र निरूपितं वीर्यं निरूपितमित्यर्थः। घनाघननिभे इति विशेषणेन पक्षद्वयेऽपि स्वरूपसौन्दर्यं सर्वविस्मारकं विश्वजीवनत्वादिकं च निरूपितमिति "यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणादि"त्यत्रोक्तं यशो निरूपितमित्यर्थः। ध्रुवपराशराभीष्टदे इति विशेषणेन स्वसेवकानामप्यैश्वर्यज्ञानरूपाभीष्टप्रदानेन तेषामपि तद्योगात् "श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदी"त्यत्रोक्ता श्रीर्निरूपितेत्यर्थः।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

वक्त्वमत्र न समानसङ्ख्यामात्रबोधितमपि तु पदार्थसाम्येनाऽपीत्याशयेनाऽऽहुः प्रभावित्यादि। तथा च विभक्तिरेव विपरिणीयते न त्वर्थो भेद्यत इत्यर्थः। निपातरूप इति, अव्युत्पन्न इत्यर्थः। यद्यपि कृदन्ते "हन्तेर्घत्वञ्चे"त्यनेन हन्तेः कर्तरि घनाघनशब्दो व्युत्पादितस्तथापि मेघे वाच्ये यौगिकोऽर्थो न विवक्षित इति तथोक्तम्। तादृशि इति वेति। भगवति श्यामवर्णस्य "श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्य" इति श्रुतिसिद्धत्वात्तदर्थनिश्चायके 'अथवा शून्यवद्भाढमि'ति तत्त्वदीपश्लोके स्वरूपाभिन्नत्वेनोपपादनाद्भगवत्पक्षे घनाघननिभपदस्य विशेष्यत्वे स्फुटेऽपि तत्प्रियापक्षे तच्च स्फुटमिति तत्रापि 'ततश्च कृष्णोपवने' 'कृष्णाया हस्ततरले'त्यादिश्रीभागवतवाक्ये कृष्णापदस्य नामत्वेन बोधनादस्य तत्स्मारकत्वेन तथात्वं बोध्यमित्या-

२।।१ ५।४।७४

विशुद्धमथुरातटे सकलगोपगोपीवृते

एव प्रभुप्राकट्यात्तथा। विशुद्धा मथुरा तटे यस्याः। सा निकटे वा यस्य। निरवधिकृपायुक्तो हरिस्तस्मिन्। अन्या नदी लौकिकं जलधिं सङ्गता

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

विशुद्धमथुरातटे इति। अत्राऽयमर्थः। मथुरा हि विशुद्धा, सर्वदोषराहित्यात्। न हि तत्र भूम्यादिदोषाः सम्भवन्ति। तत्त्वान्युत्पाद्य "तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशदि"ति श्रुतेः कारणतया तेषु प्रविष्टस्य भगवतो भूमितत्त्वैकदेशरूपमथुराया नित्यस्थितिस्थानत्वात्। अत एव जीवानां "काश्यादिपुर्यो यदि सन्ती"ति वाक्यात्सा सर्वैःप्रकारैर्मोक्षदात्री। तादृश्या अपि श्रीयमुनातटे सत्त्वेन लीलास्थानतया यत्र भगवाँस्तल्लीलाविशिष्टः प्रकटस्तत्र सेत्येवं निरन्तरप्रभुसान्निध्येन भक्तिदायकत्वात् "ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात्स्वभावविजयो यदी"त्यत्रोक्तं ज्ञानं निरूपितम्। **सकलगोपगोपीवृत** इति। परोक्षेऽपि भक्तानां भगवत्सम्बन्धमाकाङ्क्षमाणानां तत्रैव भगवत्सम्बन्धोऽनुभूत इति तदाशया सततं तामावृत्य स्थितिरिति तत्सङ्गः सर्वदा। स[1] च निरुपधिभगवत्सम्बन्धिभावेनैव भवतीति सर्वदा भगवत्प्रीत्या भगवतोऽपि भक्तसम्बन्धसम्पादकतया व्रजभक्तानां च मानादिदोषनिवारकतया तापहारकत्वेन च " हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात्। उत्क-

---

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

शयेनोक्तं **विशुद्धे**त्यादि। अत्र पद्मनाभादिपद इव गड्वादित्वात्समासः। प्रभुपक्षे तटपदं लाक्षणिकमित्याशयेनाऽऽहुर्निकटे वा यस्येति। नैकट्यं च 'मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिरि'तिवाक्योक्तान्नित्यसन्निधानात्। **निरवधी**ति, जलधिपदविवरणम्। 'न वै कामस्याऽन्तोऽस्ति न समुद्रस्ये'ति श्रुतेः। अनया फक्किकया प्रभुपक्षे कृपाजलधिरिव कृपाजलधिस्तेन संश्रितस्तस्मिन्नित्युपमितसमासोत्तरं 'कर्त्तृकरणे कृता बहुलमि'ति गतिपूर्वकसमासो बोधितः। तत्प्रियापक्षे समासबोधनपूर्वकमस्य तात्पर्य्यमाहुरन्येत्यादि। इदमपि 'विशत्योघेन साऽऽदित्यमि'ति पूर्ववाक्य एव सिद्धम्। इति भावः सूचित इति। एतेन पूर्वश्लोकोक्तं भुवनपावनीत्वमेतावत्पर्यन्तं न तु पापनिवृत्तिमात्रेण चरितार्थमिति बोधितम्। एवं च हे षड्विशेषणविशिष्टे घनाघननिभे तादृशे सदा घनाघननिभे मम मनस्सुखं भावय उत्पादयेति मूलान्वयः। 'धुन्धुस्तस्याऽभवत्सुत' इत्यादौ भुव उत्पत्त्यर्थस्य प्रसिद्धत्वात्। यद्वा। सुखं यथा स्यात्तथा मम मनो भावय प्रापयेत्यर्थः।

---

[1] स च निरुपधिभावेनैवेति क. घ. अ. सर्वनिरुपमभावैनेवेत्यादि ङ.

धर्मी

कृपाजलधिसंश्रिते मम मनस्सुखं भावय ॥ ४ ॥

भवति । इयं तु तादृशं श्रीव्रजेशं संश्रिता । एतेन त्वत्सङ्गतो भगवत्सङ्गतो भवतीति भावः सूचितः ॥ ४ ॥

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

पश्चाऽपि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदी''त्यत्रोक्तं वैराग्यं निरूपितमित्यर्थः । एवं षड्भिर्विशेषणैः षड् धर्मान्निरूप्य धर्मिस्वरूपं निरूपयन्ति कृपाजलधिसंश्रित इति । प्रभुविशेषणपक्षे निरवधिकृपायुक्तत्वेन स्वरूपमेवाऽभिहितं न धर्मः । करुणायास्तु नित्याविर्भूतधर्मत्वेन स्वरूपमध्यपातात् । अन्ये धर्मा नित्या अपि लीलोपयोगिनस्तत्तल्लीलायां प्रकटीक्रियन्ते नाऽन्यदा । करुणा तु सर्वदाऽऽविर्भूतैव स्वरूप इति सदा तद्युक्तत्वात्स्वरूपमेव सेति भावः । श्रीयमुनापक्षे कृपाजलधिरपारकरुणो भगवाँस्तं सम्यगविच्छेदेन श्रितेति मुख्यस्वामिनीवदर्धनारीनरवद्वा तत्स्वरूपमेवोक्तमिति भावः । मम मनस्सुखं भावयेति । पूर्वोक्तधर्मवति हरौ मम मनस्सुखं भावेनाऽनुभूयमानानन्दस्तं भावय विचारय, कथं स भविष्यतीति । तद्विषयिणीं चिन्तां कुर्वित्यर्थः । अनेन त्वच्चिन्तयैवाऽयमानन्दः प्राप्यो नाऽन्यसाधनैरिति भावो निरूपितः । सम्बुद्धिपक्षे मम मनसि भगवत्स्वरूपानुभवजन्यं यत्सुखं तत् त्वं भावय स्वमनस्यानयेत्यर्थः । अनेन त्वच्चेतसि समागतावेव तत्सुखं सर्वदाऽनुभवविषयो

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

'भू व्याप्तौ' । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाभावान्नाऽऽत्मनेपदम् । मनसः सुखं स्वाभीष्टरीतिकं भगवत्प्राप्त्येति तथा तां संपाद्य तदुत्पादयेति । आदित आप्राप्ति यथा सुखं भवति तथा अनायासेन मनः प्रापयेति वा प्रार्थना । अत्राऽऽद्येन विशेषणेन गुणेषु सङ्ख्याकालापरिच्छेदबोधनादतिसामर्थ्यरूपमैश्वर्यं बोधितम् । द्वितीयेन "सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगा" इत्याद्युक्तदेवजेतृत्वरूपं वीर्यम् । तृतीयं तु विशेष्यमेव । तुरीयेण दातृत्वाद्यशः । पञ्चमेन ज्ञानम् । स्वसन्निधानादेव ज्ञानकार्यस्य विशुद्धत्वस्य मथुरायामाविर्भावात् । षष्ठेन श्रीः । 'चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधदि'ति तदावरणेनैव तत्प्रकाशात् । सकलपदेनाऽनीर्ष्याद्योतनाद्विवक्षितमपि गुणातीतत्वं स्फोरितम् । सप्तमेन वैराग्यम् । विरक्त एव हि कृपालुर्भवति, न तु रक्तः, रागस्य गर्द्धात्मकत्वात् । 'नाऽहमा-

---

[1] करुणायाः स्वनित्याविर्भूतधर्मत्वेनेत्यादिः क.

यया चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियम्भावुका

अथ भगवदीयानामप्युत्कर्षाधायिका या तदुत्कर्षे को वक्
इति भावेनाऽऽहुर्ययेति । चरणपद्मजा गङ्गा । तेन भक्तिमा

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

भवति । भगवताऽष्टविधैश्वर्यस्य त्वयि निक्षिप्तत्वात् स्वयं त्वदधीनः सर्वद
इवेति त्वद्विचारेणैव तद्भवतीत्यभिप्रायः सूचितः । एतेनेत्यादिना तव सर्वदा
भूतरसात्मकत्वेन लीलाविशिष्टप्रभुसङ्गतत्वाद्येन केनाऽपि सम्बन्धेन त्वत्सङ्ग
कप्रभुसङ्गतिरेव जातेत्याशयोऽत्र बोध्यः ॥ ४ ॥

अथेत्यर्थान्तरोपक्रमे । पूर्वं चतुर्भिः श्लोकैरुत्कर्षवर्णनेन स्तुतिः कृता
परमुत्कर्षवर्णनस्याऽशक्यत्वनिरूपणेन सा निरूप्यत इत्यर्थः । भगवदीय
पीति, भगवता भगवदीयत्वरूपपरमोत्कर्षं प्रापितानामपीत्यर्थः । चरणप
चरणजेत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि पद्मपदोपादानस्याऽयमाशयः । यथा पद्मजो
भगवतः प्रपञ्चे क्रीडार्थं भगवदाज्ञां च प्राप्य प्रपञ्चं सृष्टवान् स्वयं निरपेक्ष
मपि स्वगतभगवच्चरणरेणुभिः सेवौपयिकदेहसम्पादनेन भगवतो भक्तिमार्गप्र
च्छामवगत्य स्वयमनपेक्षैव भगवत्क्रीडार्थं भगवदीयजनान् सृष्टवतीति । अत्र
वदाज्ञाऽभावोऽस्या भगवति साक्षात्सम्बन्धत्वेन[1] हार्दवित्तया । न हि हा
लोकेऽप्याज्ञाप्यन्ते, अतिचतुरत्वादिति भावः । तेनेति, चरणपद्मजात्वेनेत
चरणं हि निर्दोषपूर्णगुणं भक्तिरूपं च तज्जातत्वेनाऽस्यामपि तद्गुणसङ्क्रमः ।
चाऽन्येषामपि[2] सेविनां तथा करणमुचितम् । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानामार

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

त्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विने'ति भक्तान् विना स्वास्मिन्नपि वैराग्य
नाच्च । तत्संश्रितत्वेन श्रीयमुनाया अपि तथात्वाच्च । अत्र भगवत्समानधर्मव
ज्जीवस्याऽनायासेन भगवत्सम्बन्धसम्पादकत्वं तुरीयमैश्वर्यं स्फुटमेव । एवं च
श्लोकैः स्वरूपं गुणाश्चोक्ताः ॥ ४ ॥

अतः परं पूर्वोक्तस्य सर्वस्याऽसत्समारोपणत्ववारणाय गुणानामान
द्विशेषो वागविषय इति तत्सत्ता दिङ्मात्रेणोच्यत इति बोधयितुमाग्रिमः
इत्याशयेन तमवतारयन्त्यथेत्यादि । अत एव प्रक्रमान्तरबोधकपदोक्ति

---

[1] सम्बन्धत्वेनेति क·ख·ग·घ·च. [2] तथाऽन्येषामिति ख.

समागमनतो भवत्सकलसिद्धिदा सेवताम्।

निर्दोषपूर्णगुणाऽपि यया त्वया सह समागमनतो मिलनतो हरेस्तथाऽभवत्।

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

इति न्यायादिति भावः। यया त्वयेति, त्वया पुष्टिमार्गीयया सर्वाङ्गसम्बन्धिन्या मिलनतो मुररिपोर्भक्तप्रतिबन्धनिवर्त्तकस्याऽत एव तद्दुःखहर्त्तुः प्रियम्भावुका। यथा श्रीयमुना साक्षात्सेवोपयोगिदेहसम्पादनेन सेवकसृष्टिकरणात्तत्कृतसेवया प्रियम्भावुका, तथा गङ्गा श्रीयमुनासङ्गानन्तरं तद्गतस्मरश्रमजलाणुसम्बन्धे साक्षात्सेवो-

---

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

मिलनत इति। सञ्ज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः। तथाऽभवदिति। प्रियम्भावुका अभवत्। 'भुवः खिष्णुच् खुकञावि'त्यनेनाऽऽढ्यादिभ्यः परस्य भूधातोश्च्व्यर्थे खुकञि प्रियम्भावुकशब्दसिद्धिः। तथाचाऽप्रिया प्रिया सम्पन्नेत्यर्थः। अप्रियत्वं चरणक्षालनजलत्वाद्भूतभौतिकत्वाभ्यां च। तेनेत्याद्युक्तगुणवत्त्वं तु चरणस्यैव माहात्म्यमतो न चोद्यावसरः। सेवतामित्यनुदात्तेत्वलक्षणस्याऽऽत्मनेपदस्याऽनित्यत्वेन शतृप्रत्ययः। अत एव 'त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तराया' इत्याद्यार्षप्रयोगः। यद्वा। क्विबन्तो नामधातुप्रयोगः। सेवेवाऽऽचरताम्। सेवा यथा प्रसादिका तथा स्तोत्रपाठादिना प्रसादयतामित्यर्थः। ननु पूर्वार्द्धोक्तेऽर्थे किं मानमित्याकाङ्क्षायां तद्वदन्त एवोत्तरार्द्धं विवृण्वन्ति पूर्वमित्यादि। अन्यसङ्गतिजनितमिति। कुटिलाजलावरणजलशिवजटादिसङ्गतिजनितम्। वामनपुराणे उमातो ज्येष्ठा हिमवत्सुता ब्रह्मशापेन नदी भूत्वा सत्यलोके प्रवहन्ती आर्षे रामायणे गङ्गापदेन निर्दिष्टा। पञ्चमस्कन्धे "साक्षाद्यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपदाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणाऽन्तः प्रविष्टाया बाह्यजलधारे"त्यादिनैका गङ्गोक्ता। पुराणान्तरे गोदामाहात्म्ये विवाहसप्तपदीसामयिकपार्वतीदर्शनजातरेतःपातलज्जया बहिनिर्गतस्य ब्रह्मणः पापापनुत्तये शिवेन पृथिवीसारतः कमण्डलुं निर्माय तत्र सकलजलसारमादाय तस्मै दत्तं तत्त्रिविक्रमचरणक्षालनेन गङ्गात्वमापन्नं भगीरथगौतमाभ्यां शिवजटाजूटाद्धाराभेदेनाऽऽनीतम्। एतदेव "या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रपादाब्जरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्री"ति प्रथमस्कन्ध उक्तम्। तिसृ-

---

१ सेवकसृष्टिकर्तृकत्वादिति ग-घ. २ तत्कृतसेवायामिति च. अ.

तया सदृशतामियात्कमलजा सपत्नीव यद्धरि-

सेवतां च तथा । पूर्वं गङ्गाया अन्यसङ्गतिजनितमुत्कर्षमुक
त्सङ्गतिजनित उत्कर्षः पठितः " सा राजन् दर्शनादेव ब्रह्म
रिणी " त्यादिरूपः । एतादृश्या त्वया सह सदृशतां किं काऽ

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

पयोगिदेहादिसम्पादनपूर्वकं[2]सेवकसृष्टिकरणात्तथा जाता । सेवतां भवन्मि
सेवकानां च पूर्वोक्तसकलसिद्धिदा जातेत्यर्थः । अयमुत्कर्षः स्वानुभवेनो
नाऽत्र चित्रं किञ्चित् । यो हि यदाविष्टः स तदा तत्कार्यं करोति । भगवद
इव । अत एव "कस्याश्चित्पूतनायन्त्या" इत्यादिवाक्यानीति नाऽ
पूर्वमिति, यद्यपि पूर्वमाचार्यवर्यप्राकट्यात्पूर्वं पुराणादिष्वपि सरस्वतीसङ्ग
मुत्कर्षमभिधाय [1]भवतीसङ्गतिज उत्कर्षः पठितः । परन्तु "सा राजन्
ब्रह्महत्यापहारिणी"त्यादिरूपो न तु पूर्वोक्तरूपः । श्रीयमुनाया निजाचार्य
त्पूर्वमेवंविधस्वरूपाज्ञानात्तदनिरूपणात् । अतोऽयमेवोत्कर्ष एतत्सङ्गत्यनन्त
मन्तव्य इति भावः । एतादृश्येति, स्वसम्बन्धेन स्वसमानगुणसम्पादिक

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

णामेकीभावेन पातेऽपि "विष्णोः पदाच्छिशुमाराद्ध्रुवाच्च सोमात्सूर्यान्मे
विष्णोः । समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिमि"ति महाभारतेऽवतरणक्रम
एवमग्रे तत्तत्क्षेत्रसम्बन्धे तत्तत्पुराणेषु तत्तत्कृत उत्कर्षश्चेति तथा । अ
"सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राऽऽप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति । ये वै
विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्त" इति श्रुतिरन्यच्च सङ्ग
तेन श्रीयमुनासङ्गमात्सेवकसकलसिद्धिदातृत्वं स्पष्टमेवेति बोधितम् ।
त्प्रियम्भावुकत्वं तु समागम एव माहात्म्याधिक्यबोधनाद्भगवत्प्रियत्व
तथाभावात् । अन्यथा चर्मण्वत्यादिनद्यन्तरस्याऽपि तथात्वापत्तेः । अतस्त
वाक्यैः सिद्ध्यतीति तत्र विशेषतः प्रमाणान्तरं नोपन्यस्तम् । यद्वा । "आक्रेस
लतद्धर्मतत्साधुकारिष्वि"त्यधिकारास्थितेन "लषपते"ति सूत्रेण भुव उकञ् । त

---

१ भवतीसङ्गति० पाठ. २ पूर्वकसेवाकारणादिति ग-घ. पूर्वकसेवाकरणादिति क. पूर्वकं सेवाकरणा
पूर्वकं तत्सेवाकरणादिति ख-च. ;पूर्वकं सेवाकारणादिति मुद्रितग्रन्थे स्वीकृतः । अ ग्रन्थे उपरिनिदि
पाठः वर्तते सोऽस्माभिः स्वीकृतः ३ भवत्सङ्गतिज इति घ. भगवत्सङ्गतिज इति ग.

प्रियकलिन्दया मनसि मे सदा स्थीयताम् ॥ ५ ॥

काकूक्तिः । यदीयात् कमलजेयात् । तत्र हेतुमाहुर्यद्यस्मात्सा भगवत्पत्नीत्वात्सपत्नी भवति । तत्रा[१]पि भवती प्रियेति—इवेति । भक्तानुगुणत्वमाहुर्हरिप्रियाणां कलिं (दोषं)द्यति खण्डयति ॥ ५ ॥

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

भगवत्पत्नीत्वादिति, पत्नीत्वादेव सपत्नीत्वं न तु पुष्टिमार्गीयलीलासम्बन्धित्वभक्तानुगुणत्वादिगुणैरित्यर्थः । तत्राऽपीति, पत्नीत्वेऽपीत्यर्थः । भक्तानुगुणत्वमिति, दोषनिवर्त्तकत्वेनेत्यर्थः । गुणस्तु हरिप्रियपदेनैव सिद्ध इति भावः । **मनसि मे सदा स्थीयतामिति** मूले । मनसो भावाधिष्ठानत्वेन तत्र पूर्वोक्तधर्मवत्याः सततस्थितौ भावस्याऽपि निर्दोषपूर्णगुणत्वं सेत्स्यतीति भावः ॥ ५ ॥

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

मुररिपोः प्रियं यथा स्यात्तथा भावुका भवनसाधुकारिणी । भगवत्सेवायोग्यशरीरोत्पत्तिसाधिकेत्यर्थः । **कमलजेति** । लक्ष्म्याः कमलजात्वं विष्णुपुराणे "पुनश्च पद्माद्दुद्भूता आदित्योऽभूद्यदा हरिरि"ति लक्ष्म्यवतारकथने । "नमस्ते सर्वभूतानां जननीमब्जसम्भवामि"तीन्द्रस्तुतौ च स्फुटम् । अतिप्रियत्वे प्रमाणं कार्यलिङ्गकानुमानमेवेति मूलाशयमुद्घाटयन्ति **भक्तेत्यादि, कलिं द्यतीति** । अत्र "तत्पुरुषे कृति बहुलमि"ति बहुलग्रहणाद्द्वितीयाया अलुक् । एतेन लक्ष्म्यंशास्तदाविष्टाश्च सापत्न्येनेर्ष्यावत्यो भवन्ति, भवती तु तासां तदपाकरोतीति गुणातीतत्वं प्रियत्वबीजभूतं कार्यद्वारा निश्चायितम् । **कलिन्दयेति** भावप्रधानो निर्देशः । तथाचाऽनेन रूपेण मे मनसि सदा स्थीयतामिति तदावेशेन स्वस्य भगवत्प्रियत्वफलिका द्वितीया प्रार्थना । पूर्वश्लोकोक्तसम्बुद्धिभिश्चारितार्थ्यान्न पुनस्तदुक्तिः । अत्र भगवत्प्रियकलिनिवारकत्वरूपं पञ्चममैश्वर्यं स्फुटमेव ॥ ५ ॥

---

[१] तत्रापि प्रियेति वेतीति ख. तत्रापि भगवती प्रियातीवेतीति ग. इष्टस्त्वेवम्.

नमोऽस्तु यमुने सदा तव चरित्रमत्यद्भुतं
न जातु यमयातना भवति ते पयःपानतः ।

एतादृश्यां त्वयि नमनातिरिक्तं न वक्तुं शक्यमित्याशयेनाऽऽहु-र्नमोऽस्त्विति । त्वयि नमनमपि दुर्लभमतः प्रार्थ्यते अस्त्विति । अद्भुतत्वमेवाऽग्रे उपपादितम् ॥ ६ ॥

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

एतादृश्यामिति । भक्तोत्कर्षाधायिकायां भक्तानुगुणायां चेत्यर्थः । एतेनैतादृगुपकर्त्र्यां प्रत्युपकृत्यसम्भवेन यथाकथञ्चिन्नमनमेव माहात्म्यज्ञानात्सम्भवति नाऽन्यदित्युक्तं भवति । नमनमपीति । भगवति नमनं सम्भवत्यपि । भगवन्माहात्म्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । भवत्यां तु लीलासृष्टिप्रवेशे तादृग्भावसम्पत्तौ तत एव तथाविधभावावगतौ तद्भवतीति दुर्लभमेवेत्यर्थः । अद्भुतत्वमेवेति । मूले अति[1]शब्दाद[2]द्भुततत्वमपि तथाविधं वाच्यम् । तत्राऽयं भावः । भगवानद्भुतकर्मा, "कृष्णा-

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

एवं निरस्तसाम्यत्वबोधनेनाऽधिकवर्णनाशक्तिं समर्थयित्वा 'नमामी'त्यादौ नमनस्याऽग्रे 'नमते'त्युपदेशे कैमुतिकेन हेतुतोक्त्याऽपि चारितार्थ्यान्न पूर्वोक्त आचार्याशय इति शङ्कां वारयितुं भगवत्कृपाङ्कुरं विना श्रीयमुनानमनमपि कोऽपि कर्तुं न शक्तः कुतस्तरां नमनातिरिक्तमित्याशयमग्रिमे स्वयमेव प्रकाशयन्तीति नाऽस्मदुक्तं विरुद्धमित्याशयेनाऽग्रिममवतारयन्त्येतादृश्यामित्यादि । एतादृश्यामिति वैषयिकाधिकरणसप्तमी । दुर्लभमिति । भगवत्कृपाङ्कुरं विना तत्र तादृक्श्रद्धाया एवाऽनुदयात्तथेत्यर्थः । ननु प्रार्थनाव्यतिरिक्तार्थान्तरेऽपि तथा प्रयोगान्नेदं गमकमित्यत आहुरद्भुतत्वमेवेत्यादि । अन्यथा चरित्रस्याऽद्भुतत्वं नोपपादयेयुः । इदमपि तत्रैवोक्तम् । "गण्डूषमात्रमप्यम्बु पीत्वा भवति सोमपाः । सप्तकृत्वश्च सप्तैव सोमसंस्थाः समाप्नुयादि"ति । " विनिग्राह्यास्त्वया भ्रातर्ये नराः पापकारिणः । तानहं तारयिष्यामि प्राप्स्यामि च सुरालयमि"ति । तथा च यस्या ईदृशं चरित्रं तस्या उत्कर्षज्ञानं न भगवत्कृपाङ्कुरं विना, तदभावे तदभावान्न नमनमपीत्यतिदुर्लभत्वात्तदर्थमपि कृपाऽपेक्षितेति प्रार्थनैवार्थ इति भावः । मूले पयःपाने

---

१ अत्युपसर्गादिति ख-ग-घ. २ अद्भुतमपीति क-ग-घ.

नं°७२-६

यमोऽपि भगिनीसुतान्कथमु हन्ति दुष्टानपि
प्रियो भवति सेवनात्तव हरेर्यथा गोपिकाः ॥ ६ ॥

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

याऽद्भुतकर्मण" इत्याचार्यैर्निरूपितत्वात्। तच्च "असाधनं साधनं करोति" इत्यादिरूपम्। यथाऽसाधनं कामादि प्रमेयबलप्राकट्येन साधनं भगवद्भावनाहेतुत्वेन। तत्र विषयत्वेन स्वप्रवेशात्। अत एव 'गोप्यः कामादि'त्यादिवाक्यानि। उक्तं चाऽऽचार्यवर्यैः 'कामान्ता च कृतिः स्फुटा। कामोद्भूते तथा प्रीतिरि'ति। एवं सति भगवानसाधनमपि स्वरूपबलेन साधनं करोति। तथाविधस्वरूपप्रदर्शनेन तादृग्भावजननात्। अत्र तु भावनाभावेऽपि असाधनं पयःपानं पिपासाहेतुकं तथा फलसाधकं साधनीकरणाभावेऽपीत्यत्यद्भुतत्वमेतच्चरित्रस्येति भावः। न हि पिपासया पानीयपाने काऽपि तद्भावना सम्भवति। अतस्तदसाधनमेव। ननु यमयातनाभावस्तु भगवन्नाम्नाऽपि भवतीति को विशेष एतच्चरित्र इति चेत्तत्राऽऽहुर्जातु इति मूले। कदाचिन्नामापराधेषु सत्सु गुरुवैमुख्यदुःसङ्गवर्जनरूपाङ्गद्वयाभावे न फलत्यपि नाम, न तथा प्रकृते। न हि पिपासया पाने नामग्रहण इव किञ्चिदङ्गमपेक्ष्यम्। अतो महानेव विशेष इति भावः। नन्वत्र कोपपत्तिः पयःपानेन यमयातनाभावे। लौकिकेन तेनाऽदृष्टाजननात्। नाऽपि दृष्टद्वारा, असम्भवात्। न हि पिपासाहेतुकपयःपानस्य

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

युष्मदनुरोधेन यातनाभावेऽपि स्वस्याऽधिकृतत्वादल्पदण्डं तु दास्यत्येवेत्यत आहुर्यमोऽपीत्यादि। उस्तर्के। इदमपि तत्रैव, "यमुने कृपया पापानवश्यं तारयिष्यसि। मयि त्वया दया कार्या निर्दये निगृहीतरी"ति यमेनोक्तम्। "एवमस्तु मदम्भोभिः स्नात्वा त्वामादरान्नराः। दशभिश्च चतुर्भिश्च तर्पयिष्यन्ति नामभिः। तेन हिंसापरोऽपि त्वं घृतकल्पो भविष्यसि। निरातङ्का भविष्यन्ति भवतो येऽपि पापिन" इति यमुनावाक्यैरेव सिद्धम्। उपपत्तिमात्रं परं तर्क्यत इत्यर्थः। **यथा गोपिका** इति।

---

१ तर्कातिरिति **च.** २ दर्शनेनेति **क-ख-ग-घ.** प्रदर्शने इति **च.** ३ पयःपानेन यमयातनाभावहेतुत्वं क्वचिदपि लोके सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽहुः—यमोऽपीति **ख.** पयःपानेन यमयातनाभावः। लौकिके पयःपाने कृते अदृष्टे अलौकिको यमयातनाभावः। तस्याऽनुत्पत्तिः। नापि दृष्टद्वारा। असम्भवादित्यादिः **च.**

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

यमयातनाभावहेतुत्वं क्वचिदपि लोके सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽहुर्यमोऽपीति
श्रीयमुना हि यमभगिनी, सूर्यापत्यत्वात् । तत्राऽपि कनिष्ठा, यमोत्पत्त्यैनन्त
षपरिहाराय रविणा पश्चादुत्पादितत्वात् । अतो यमसन्माननीया । तस्याः
तत्सुतत्वम् । पयःशब्दस्य श्लिष्टार्थकत्वात् । वस्तुतोऽपि पयःपानेन त
त्वम् । पञ्च महाभूता तदपेक्षया जलस्यैव मुख्यत्वं,
देहोत्पत्तेः । भूतान्तरापेक्षया पयस एव विशेषतो देहोत्पादकत्वात् ।
म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती”ति श्रुतेः । तादृशेषु दोषसत्त्वेऽपि भ
त्वेनाऽतिमान्यत्वात्स्वत एव कथं यमस्ताँस्तथा करोतीत्यर्थः । एवं दोषा
मद्भुतचरित्रमुक्त्वा फलसम्पादकमद्भुतचरित्रमाहुः प्रियो भवतीति मूले
वदङ्गीकृतानां भगवदुक्तसाधनैर्भगवति प्रीतिसिद्धिर्भगवच्छास्त्रसिद्धा, न तु
जीवेषु प्रीतिः, तेषामविद्यादिदोषग्रस्तत्वात् । न हि निर्दोषः सदोषेषु रमते
च । तव पुष्टिमार्गीयायाः सेवनात्सर्वभावेन चेतसस्त्वदधीनत्वकरणात्त्वदीयत
स्वसम्बन्धिसम्बन्धाद्धरेः सर्वदुःखहर्तुस्तादृक्स्वभावस्य स सेवकस्तदीयः[1] प्रि
तीत्यर्थः । इदमपि तवाऽद्भुतचरित्रम्, शास्त्रासिद्धत्वात्, लोकेऽपीतरतो
रितरतोषासाधकत्वाच्च । ननु किं प्रमाणमत्र कुत्राऽप्येवं फलस्याऽदृष्टत्वादित
दृष्टान्तमाहुर्यथा गोपिका इति मूले । यथा व्रतप्रसङ्गे फलप्रकरणीयगुणग
च तव सेवनाद् गोपिका हरेस्तथा जाताः । तथाऽन्योऽपि भगवत्सेवकस्त
तीति भावः । अथवा । यथा गोपिका इति दृष्टान्तेन न प्रीतिमात्रं[2] किन्तु
सर्वभावेन प्रीतिविषया भगवतस्तथाऽयमपि भवतीति भावः ॥ ६ ॥

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

प्रियत्वे उदाहरणम् । अन्यथा बहुषु भक्तेषु सत्स्वप्येकादशे तास्वेवैक
प्रियत्वं न वदेदतस्तथेत्यर्थः । प्रियभवने दृष्टान्तश्चाऽयम् । सेवनस्य हेतोस्तुल
तेन ब्रह्मत्वेन सेवने “रसो यः परमाधार”इति तथा सेवकस्य प्रियत्वं युक्तमे
प्रतिबन्धकनिवृत्तिरर्थादेव सिद्ध्यतीति भावः । एतावदन्तं व्याख्यानं प्र
अग्रे तदाज्ञप्तश्रीगोकुलनाथानाम् । अत्राऽपि स्वसेवनाद्गोपिकावद्भगवत्प्रियत्व
कत्वरूपं षष्ठमैश्वर्यं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

---

१ स्वसेवकस्तदीय इति च. २ प्रतीतमात्रमिति च.

ममाऽस्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता
न दुर्लभतमा रतिर्मुररिपौ मुकुन्दप्रिये।

श्रीगोकुलनाथचरणानाम् विवृतिः।

आवश्यकदैहिकधर्मेऽपि त्वत्सम्बन्धे मुक्त्यधिकभक्तिप्राप्तिर्यत्र, तत्र का शङ्का यमयातनाभाव इत्याहुर्ममाऽस्त्विति। तव सन्निधौ तनोर्नवत्वं लीलोपयोगिनूतनदेहसम्पत्तिरस्तु। एतेन पूर्वदेहनिवृत्तिः सूचिता। इदमपि त्वत्कृतमेव भवति न त्वन्यथेति ज्ञापनाय प्रार्थनमस्त्विति। एतावता

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

आवश्यकेति। देहस्य देहान्तरारम्भकत्वमावश्यको दैहिको धर्मः "प्रज्ञया शरीरं समारुह्ये"त्यादिश्रुतेः। किं बहुना। मुक्तावपि भगवच्छास्त्रे सेवोपयोगि वैकुण्ठादिषु देहान्तरम्। अत एवोक्तमाचार्यैः सेवाफलग्रन्थे—"सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्वि"ति। तस्मिन्नपि त्वत्सम्बन्धे सान्निध्यसम्पादिते [2]दैशिकेऽपि सम्बन्धे यत्र तथाविधभक्तिसिद्धिस्तत्र तत्र जातानां यमयातनाभावे का शङ्केति कैमुतिकन्यायो निरूप्यत इत्यर्थः। तव सन्निधाविति। एतेन दुष्टसन्निधानकृतत्वत्तिरोभावाभावस्थल एव तथात्वमित्याशयो ज्ञेय इति बोधितम्। पूर्वदेहनिवृत्तिरिति। घटस्य पाकेन[3] मृत्त्वनिवृत्तिवन्निवृत्तिरत्र वाच्या। अन्यथा पूर्वतनोर्नवत्वमिति न व्याख्यातं स्यादिति भावः।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

तत्र च, एवमनेन स्वरूपसामर्थ्यं निश्चाययित्वा प्रियत्वोपयोगि यदभिप्रेतं तत्प्रार्थयितुमग्रिमः श्लोक इत्याशयेन तमवतारयन्त्यावश्यकेत्यादि, आवश्यकदैहिकधर्मपदेन तीरवासात्मकं सेवनं पानं चेत्युभयमपि सङ्गृह्यते। पूर्वत्र सेवनपानयोः फलस्योपपादितत्वेऽपि व्याख्यानाभावादत्राऽनुवादः। तथाच तीरवासात्मकत्वत्सेवनत्वज्जलपानरूपावश्यकदैहिकधर्मेऽपि त्वत्सम्बन्धे यत्र मुक्त्यधिकभक्तिप्राप्तिस्तत्र का आशङ्का यमयातनाभाव इत्याशयेन पूर्वं प्रार्थनमाहुरित्यर्थः। तद्व्याकुर्वन्ति तवेत्यादि। तव आधिदैविक्याः सन्निधौ भौतिकीमध्ये सन्निधाने तनोर्नवत्वं सिद्धिरूपलीलोपयोगिनूतनदेहसम्पत्तिरस्तु। अत्र तनुनवत्वं नैतच्छरीरेऽतिशयाधानमात्रपर्यवसायि, किन्तु, पूर्वशरीरनिवृत्तिपूर्वकाभीष्टदेहान्तरप्राप्तिपर्यन्तमित्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति एतेनेत्यादि। एतेन नवत्वस्य नूतनदेहसम्पत्तिपर्यन्तत्वकथनेन पूर्वशरीरनिवृत्तिः सूचिता,

---

१ शरीरमारुह्येति ख. २ दैहिकेऽपीति ग. युक्तन्तु यथानिवेशमिति न प्रस्मार्य्यम्। ३ परिपाके नामत्वनिवृत्तिवत् इति पाठः अ.

अतोऽस्तु तव लालना सुरधुनी परं सङ्गमात्
तवैव भुवि कीर्तिता न तु कदापि पुष्टिस्थितैः॥ ७॥

शरीरपरिवर्त्तमात्रेणैव मुररिपौ रतिर्दुर्लभतमा न भवतीत्यर्थः। किन्तु तनु-
नवत्वेन सुलभैव। कदाचित्प्रतिबन्धके विद्यमानेऽपि यथा जलदोषरूपमुरस्य
निवारकस्तथा त्वत्सम्बन्धात्सर्वदोषनिवारकत्वं मुररिपुपदेनोक्तम्। अतः
कारणाद्यावदाधुनिकशरीरनिवृत्तिस्तावत्तव लालना स्तुतिरूपा अस्तु। साऽपि

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम्।

दुर्लभतमा नेति। त्वत्सम्बन्धस्यैव दुर्लभत्वेन सा भगवति दुर्लभा[1] तु
भवत्येवेति तमप्प्रत्ययाशयो बोध्यः। प्रतिबन्धक इति। भक्त्युत्पत्तावित्यर्थः।
त्वत्सम्बन्धादिति। यथा नरकासुरनिरुद्धकन्यानुग्रहाय तत्सम्बन्धाज्जलदोष-
रूपमुरस्य निवारकस्तथा त्वत्सम्बन्धात्त्वदीयसर्वसेवकदोषनिवारक इति भावः।
एतेन त्वत्सम्बन्धिनां भगवद्रतिप्रतिबन्धनिरसनायाऽपि यत्नो न विधेय इत्युक्तम्।
मुकुन्दप्रिय इति मूले। पदतात्पर्यं तु-भगवान् मुकुन्दो मोक्षदाता गृह
एव चतुर्विध[2]पुरुषार्थं भावेन स्वयमाविर्भूयाऽनुभावयन् तादृशसमाजसख्यसम्पादनेन
स्वतन्त्रभक्त्या भगवदीयत्वसम्पादकस्तादृशस्य प्रियात्वेन तद्धर्मवत्त्वात् भगवदीयत्व-
सम्पादकत्वमस्या इति स्वतन्त्रभक्तिदा[3]यिकात्वेन परमोत्कर्षो निरूपितो भवतीति तथा
सम्बोधनमिति। अतः कारणादिति। यतो यथाकथञ्चित्त्वत्सम्बन्धे प्रतिबन्ध-
निवृत्तिपूर्वकभक्तिप्राप्तिसौलभ्यमतः कारणादित्यर्थः। यावदाधुनिकेति। नवीने

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः।

अर्थबलादेव बोधितेत्यर्थः। इदमिति। पूर्वोक्तमुभयम्। ननु किमिति द्वयं प्रार्थ्यते
एतस्य शरीरस्यैव कुतो नवत्वं न प्रार्थ्यत इत्यत आहुरेतावतेत्यादि। शरीरस्य
यः परिवर्त्तः पूर्वधर्मनिवृत्तिपूर्विका धर्मान्तरवत्ता, तन्मात्रेणैव मुररिपौ दोषनिवर्त्तके
भगवति रतिर्दुर्लभतमा न भवति, तथापि लीला तु दुर्लभतमा भवत्येव। अतो न
प्रार्थ्यत इत्यर्थः। तदेतत्स्फुटीकुर्वन्ति कदाचिदित्यादि उक्तमित्यन्तम्। श्रीहरि-
रायास्तु लीलोपयोगिदेहप्राप्तिं परमभक्तिप्राप्तिमात्रसाध्यां मन्वानाः पूर्वदेहनिवृत्तिं
मृद्धटपाकदृष्टान्तेनैतद्देहेऽतिशयाधानमात्रपर्यवसितामङ्गीकुर्वन्ति। तदपि पूर्वकक्षावि-
श्रान्तमिति न विरोधः। मुकुन्दप्रिय इति तु न व्याख्यातम्। मोक्षदातृत्वस्य

---

[1] दुर्लभा न भवत्येवेति ग. [2] चतुर्विधपुरुषार्थभावेनेति ख. [3] स्वतन्त्रभक्तदायकत्वेनेति ख च.